

способи реєстрації неостанової належності принципово відрізняються від прийнятих у феодальному та постфеодальному соціумі. Проте станова закритість, відштовхування станів один від одного, як і привабливість ідеології ізоляціонізму лишаються незмінними. І в цій незмінності — підґрунтя виклику, перед яким опинився світ на порозі нового тисячоліття, коли новітня мораль вищих станів, доброчинність і толерантність, зіткнулася з мораллю найнижчого стану, з мораллю нетерпимості.

Сьогодні в Україні формуються стани за зразком країн, що розвиваються. Перший — чиновно-натурішський, що у гротесковому вигляді відтворює спосіб життя й цінності феодальної верхівки Середньовіччя. Другий — це мешканці великого міста, найбільш відкриті для приєднання до сучасного загальноцивілізаційного поступу. Третій — більшість населення, що мешкає переважно в селі та невеликому місті, вкрай віддалених від сучасної соціальної інфраструктури. Наслідком цього є існування найчисельнішого стану, який практично не має можливостей для виходу з безпосередніх соціальних зв'язків (не має телефону, комп'ютера, усього того, що становить інформаційну інфраструктуру сучасної цивілізації). Але Україна переважно урбанізована, модернізована та непогано освічена країна. Тому в неї є досить великий шанс запобігти виникненню руйнівного внутрішньостанового конфлікту і потрапити до сфери впливу західної цивілізації.

2. Зміни ціннісно-нормативної структури українського суспільства

Еволюція системи цінностей: інерція та інновації

Дослідження ціннісної свідомості в соціології традиційно пов'язані із ранжуванням головних соціальних цінностей на основі частоти декларативного вибору їх респондентами у масових опитуваннях. Такий метод вивчення ціннісної свідомості набув широкого визнання багато в чому завдяки тому, що отримувані в результаті емпіричних досліджень ієрархії суб'єктивного вибору соціальних цінностей мають достатню усталеність і відтворюваність, що дає змогу розглядати їх як системотвірну структуру масової свідомості, не тотожну сукупності кон'юнктурно зумовлених думок, настроїв, емоційних оцінок. Виходячи з цього, соціологи й розрізняють ціннісні орієнтації та думки, хоча методи отримання інформації про ці елементи масової свідомості можуть принципово не відрізнятися. Відносна усталеність ціннісної ієрархії визначає саму можливість збереження суспільних зв'язків за умов кардинальної зміни принципів соціальної організації. Об'єктивні зміни, пов'язані із пострадянським розвитком, не призводять ані до радикальної реорганізації громадського життя, ані до фатальної її дезорганізації саме внаслідок того, що історич-

но сформована масова ціннісна свідомість виконує функцію інерційної системи.

Усталеність ієрархії ціннісних орієнтацій, що відображають основні соціальні цінності, була зафіксована в численних соціологічних дослідженнях, проведених останнім десятиліттям існування СРСР. Із не дуже суттєвими варіаціями цінності сімейного благополуччя, матеріального статку, здоров'я, мирного життя, кохання і дружби, доброї роботи стабільно лідирували з-поміж позицій ієрархії орієнтацій більшості представників основних соціальних груп і категорій населення. І хоча в ті часи не прийнято було цікавитися орієнтаціями у сфері політичного життя, єдина цінність із цієї сфери, що згадувалася в опитуваннях, — суспільно-політична активність — була однією з найменш популярних.

Наприкінці 1960-х років уперше спробував порівняти систему цінностей громадян США та СРСР (на прикладі цільової групи інженерів) російський соціолог В.Ядов, який застосував методику американського дослідника ієрархії соціальних цінностей Рокича⁹. Увиразнилися спільні риси (цінності миру між народами, добробуту і безпеки сім'ї) та специфічні особливості ціннісної ієрархії. Цінності спілкування і взаємин між людьми були значно більш вираженими у радянських людей, а індивідуалістичні цінності, включно з цінностями споживання, — у американців. В роки «застою» ті цінності, що визначали організацію життя радянського суспільства на етапі мобілізаційного розвитку, — ідеологія, держава, об'єднання людей, виходячи з інтересів соціуму, а не окремої особистості, — поступово втрачали легітимність у масовій свідомості. У 1981 р. було проведено перше репрезентативне для населення СРСР (і України зокрема) соціологічне дослідження, під час якого ставили запитання «Що для Вас означає “добре жити”?». Виявилося, що на першому місці в ієрархії цінностей як у старшого покоління, так і у молоді — матеріальний добробут (табл. 15.5).

До початку перебудови матеріальна заможність стала однією із головних цінностей життя і трудової діяльності радянської людини. Так, у дослідженні київського соціолога А.Ручки серед цінностей трудової діяльності робітників перше місце посіла «можливість добре заробляти» і лише 4-5 місця в ієрархії посідала можливість «відчувати суспільну корисність своєї праці»¹⁰. Саме те, що матеріальний добробут і можливість добре заробляти до початку перебудови ввійшли до числа домінантних цінностей і стали більш значимими, ніж цінності праці на користь суспільства, і дає підстави стверджувати, що в СРСР на той час сформувалася духовна атмосфера суспільства споживання. Але й без соціології у той період було очевидно, що споживча активність людей у 1970—1980-ті роки різко зросла на тлі падіння темпів зростання економіки і продуктивності праці.

Таблиця 15.5. Ієрархія життєвих цінностей, наявних у свідомості представників різних вікових категорій населення України 1981 р. (за даними репрезентативного для населення УРСР опитування, проведеного Інститутом філософії АН УРСР, N=5000), %

Цінності	Вік	
	до 30 років	30 років і більше
Матеріальний добробут	34,7	32,3
Робота, праця	29,1	22,4
Сім'я	27,7	21,5
Мир між народами	16,2	22,9
Житло	13,8	8,2
Здоров'я	12,5	20,5
Спілкування з людьми	10,2	4,5
Політичні, ідеологічні й моральні цінності соціалізму	4,7	4,2
Відпочинок, розваги	4,5	6,9

Щойно добігла кінця доба тотального страху, люди побачили, що безкорислива праця призводить лише до того, що живеться їм куди гірше, ніж у розвинених капіталістичних країнах, і усвідомили, що приватний інтерес, інтерес своєї сім'ї, власний матеріальний інтерес, звісно ж, набагато важливіший за цінності панівної ідеології¹¹. Уже в соціологічних дослідженнях часів «застою» вочевиднилося, що будь-якого штибу ідеологічні цінності посідали в загальній ієрархії одне з останніх місць. Комуністична система цінностей входила у суперечність із цінностями реальними. Конфлікт приватних і ідеологічних цінностей багато в чому сприяв краху радянської системи. Не випадково КПРС боролася з міщанством — адже вбачала загрозу в цінностях нормального міського обивателя, однак перемогти їх виявилось неможливо, зважаючи і на технічний прогрес, і на появу предметів цивілізованого побуту — телевізорів, холодильників тощо, однак мусила брати до уваги настрої, побоюючись зростання незадоволення — цінності споживання завдяки механізму отримання матеріальних благ як дефіциту, що вимагав величезних зусиль і мав неабиякий престиж, ставали дедалі значимішими і несумісними з ідеологічними цінностями.

У процесі пострадянських перетворень збереглася нормальна ціннісна складова: матеріальна заможність, здоров'я, сім'я, мир, благополуччя дітей. За даними відділу соціології культури Інституту соціології НАНУ, у 2004 р. за 5-бальною шкалою вимірювання перші місця в ієрархії цінностей посідали такі: міцне здоров'я (4,9 бала), міцна сім'я (4,8), благополуччя дітей (4,8), матеріальний добробут (4,7); останніми в ієрархії цінностей були участь у релігійному житті (3,0 бала) та участь

у діяльності політичних партій і громадських організацій¹². Усталена частина ціннісної системи, здавалося б, саме й мала виконати консолідаційну роль. Але все одно більшою мірою це були цінності мікросередовища, цінності міжособистісних відносин, а не соціальні цінності. Вони можуть організувати життя окремої людини, окремої сім'ї, навіть окремого колективу, але зорганізувати життя суспільства загалом така система не в змозі. Мали виникнути нові системотвірні соціальні цінності. І їхнє місце заступила цінність, котра в усьому світі вважається найважливішим ціннісним підґрунтям організації соціального життя, поряд з ідеологією. Це — гроші як універсальне благо, що забезпечувало в пострадянському суспільстві не лише матеріальний добробут, не лише престиж і соціальний вплив, а й захищеність перед державою, чого вже не могли забезпечити традиційні цінності лояльності, законслухняності та «служіння суспільству». Гроші, здатні відображати й акумулювати всі трудові зусилля, соціальні заслуги, престижні характеристики людини (і вони ж стають способом винагороди за той внесок, що його людина робить у соціальне життя), — це абсолютно природна цінність для розвиненого капіталістичного суспільства, ясна річ, не єдина, але там вона послідовно входила в загальну ієрархію цінностей, природно виростала з історії розвитку цього суспільства і обіймала там свою нішу, інтегруючись із духовними й ідеологічними і цінностями соціального мікросередовища. У нас ця цінність вторглася в систему основних цінностей зовсім несподівано, дуже швидко, перетворилася на домінанту в абсолютно непридатному для цього духовному просторі. Так, під час загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАНУ у лютому 2003 р., відповідаючи на запитання «Які цінності західного способу життя найбільш активно входять у наше життя?», громадяни України найчастіше називали «культ грошей» — 45%, далі йшли «сексуальна свобода» — 40%, «особиста свобода і незалежність» — 30% і «життєвий успіх за будь-яку ціну» — 28%.

Звісно, одразу з'явилася соціальна верства, для якої ця цінність набула всепоглинального і смисложиттєвого характеру. Натомість більшість громадян України не змогли поєднати гроші з іншими цінностями, оскільки для них гроші завжди були тільки способом організації свого повсякденного життя. Адже людина звикла, що гроші — це зарплата, це те, що вона отримує як еквівалент за зроблений соціальний внесок. Але тепер вона із подивом з'ясувала, що внесок її, з урахуванням кваліфікації, підготовки, трудових зусиль, неначе й достатньо великий, а гроші дедалі менше потрапляють саме до неї. У суспільстві набув розвитку механізм так званого нееквівалентного обміну. Іноді якийсь малоосвічений бізнесмен однією оборудкою, що не коштувала йому багатьох зусиль, міг отримати мільйони, незрідка незаконно, а людина, котра на своєму місці працювала багато років, мала величезний досвід, кваліфікацію, почала помічати, що для неї ця цінність стає дедалі негативнішою, гроші

втрачають функцію мірила винагороди за соціальний внесок, до того ж дедалі більшою мірою стають для неї недоступними. Зник дефіцит, усе з'явилося на прилавках, і запанував глибокий конфлікт між споживчими орієнтаціями і джерелами надходження грошей, що сходять нанівець.

Гроші як універсальне соціальне благо в капіталістичному суспільстві, що долучилися до системи пострадянських цінностей, були прийняті всіма, оскільки патерналістської системи соціального захисту, що функціонувала за радянської влади, реально вже не існувало. Але за умов нееквівалентного соціального обміну гроші стають негативною цінністю. А негативна цінність не може виконувати консолідаційну функцію в суспільстві. Гроші як цінність перехідного періоду стали тим самим, чим комуністичні ідеологічні цінності були за часів «застою». Здатність прийняти негативну цінність як таку, що інтегрує і надихає життєву орієнтацію, саме й вирізняє сьгодні учасників фінансово-політичних кланів, визначаючи здатність їх до консолідації й скоординованої діяльності. При цьому більшість населення такий ціннісний вибір сприймає вимушено й інтегрується переважно навколо цінностей соціального мікросередовища. Власне, ідеологічний ціннісний конфлікт номенклатури і пересічних громадян СРСР нині трансформувався в аналогічний ціннісний конфлікт фінансово-політичних кланів і більшості незадоволених громадян пострадянських держав. У період «застою» пересічні громадяни назагал негативно сприймали ідеологічні цінності, що їх насаджувала кланова партійна верхівка, для якої ці цінності були своєрідними «грошиками», бо давали змогу маніпулювати суспільством (і зокрема економікою), забезпечуючи партійному клану цілком відчутну вигоду. Населення сприймало ці цінності як негативну цінність, на яку слід зважати як на суспільну доміную, але жодною мірою не як на власний життєвий вибір. Те саме відбувається зараз із грошиками, що асоціюються у масовій свідомості з необхідним за умов сьогодення і неминучим «джерелом зла» і джерелом добробуту в суспільстві, де «зло тріумфує», а його носії своєкорисливо управляють суспільством.

Пострадянська трансформація масових уявлень щодо норм соціальної поведінки

Навряд чи можна було очікувати, що пострадянська трансформація обійдеться без серйозних наслідків для нормативної системи, зокрема й норм моралі. Це впливало з соціологічної теорії аномії, розробленої Е.Дюркгеймом і Р.Мертоном¹³: будь-яка зміна соціальної ситуації, пов'язана із соціальною реорганізацією, неминуче викликає аномійні реакції в суспільстві. Однак показник поширеності аномійної деморалізованості вже в перший рік незалежного існування України перевершив усі найпесимістичніші очікування. Як свідчили репрезентативні для дорослого населення України опитування, понад 80% населення зазнавали стану аномійної деморалізованості¹⁴. З тієї теорії випливає